

ՆԻՆ ԽԱՂՔԱՐԵՐՈՒ ՅԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄ ՄԵՐՈՅ ԶԱԿՈՒԲԵԱՆՅ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ

Բագրատ Վրդ. Պուրճեքան

2015 Յունիս ամիսին ի վեր, Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր, Միաբանական և Տնօրէն Ժողովոց հաւանութեամբ, Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը ենթարկուած է կառուցւածքային մասնակի նորոգութեան: Կալուածոց Տեսուչ՝ Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեանի յանձնարարութեամբ պատրաստուած ծրագրին համաձայն, նորոգութեան արտաքուստ Տաճարի Վերնատան և Էջմիածնի մատրան տանիքներն ու պատերը, գլխաւոր մուտքի գաւթի բոլոր պատերը և հարաւ-արեւելեան անկեան հիմերը, իսկ ներքուստ խոնաւութեան պատճառաւ վնասուած Էջմիածնի մատրան, գլխաւոր մուտքին վերելի և Տաճարի առաստաղին ինչ ինչ մասերը, ներառեալ սրբանկարներէն վեր գտնուող պատերը: Երբ կարգը եկաւ հարաւային և հիւսիսային պատերու վերելի բաժնի վերանորոգութեան, հին ծեփերը վար առնուեցան անոնց տակէն յայտնաբերուեցան 20 խաչքարեր: Անոնցմէ 16-ը հարաւային պատին վրայ, Վերնատան ներկայ պատշգամին երկայնքին, ձախակողմեան երկրորդ և առաջին սեանց միջեւ և ձախակողմեան դասին վերել, իսկ 4-ը՝ հիւսիսային պատին վրայ, նոյն վերնատան հիւսիսային պատշգամի երկայնքին և աջակողմեան երկրորդ սեան դիմաց, և Ս. Մակար Հայրապետի և աջակողմեան դասերուն ճիշդ վերել:

Վերոյիշեալ խաչքարերէն մի քանին կը կրեն ընթեռնելի, մասամբ ընթեռնելի և բոլորովին անյայտացած վիճակի արձանագրութիւններ, որոնց նկարագրականը պիտի ներկայացնենք ստորեւ:

Մեր նպատակն է կեդրոնական այն խաչքարերուն վրայ, որոնք յիշատակարան կը կրեն, վերծանելով արձանագրութեանց բովանդակութիւնը, նկարագրել զանոնք կարելի եղածին չափով: Կը խոստովանինք որ չունինք մասնագիտութիւնը մասնագիտական աչքով դիտելու և բաղդատութեան դնելու

հրաքանչիւր խաչքար՝ ըստ տեղական և աշխարհացրի խաչքարերու ոճին և արուեստին: Այդ կը թողունք խաչքարերու արուեստը ուսումնասիրող մասնագէտներուն:

Նկատի առնելով, որ նորոգութեանց աւարտէն ետք, թիւ 8-էն 14, և թիւ 17-էն 20 խաչքարերը կարելի պիտի չլլան մօտէն տեսնել և ուսումնասիրել, նախընտրեցինք շտապ տեղեկագիր մը և սկզբնական ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել: Բարեբախտաբար, մնացեալ խաչքարերը, և որոնք կարելորագոյնը կը համարենք իրենց պատմական արժէքով, կը գտնուին Տաճարի վերնատան հարաւային ու հիւսիսային պատերուն վրայ, ուր արդէն 1835-էն ի վեր, Վերնատան բաժնի կառուցման հետ զետեղուած են նաեւ երկաթեայ պատշգամներ:

Յայտնաբերուած խաչքարերու ներքեւ զետեղուեցան ժամանակաւոր թիւեր՝ Հոգշ. Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեանի կողմէ, և լուսանկարուեցան Հոգշ. Տ. Աւետիս Վրդ. Իփրաճեանի կողմէ: Վիճակի արձանագրութիւն կրող խաչքարերու յիշատակարանները արտագրուեցան Ժառանգաւոր սան՝ Դաւիթ Ղազարեանին կողմէ:

Նկարագրութիւն

Խաչքարերու ներքեւ ժամանակաւոր զետեղուած թիւերը մերն են, դրուած ճանչնալու և զատորոշելու դիւրութեան նպատակով:

Հարաւային պատ

Հարաւային պատի վրայ 16 խաչքարերէն 4-ը թէւ մասամբ մաշած, սակայն դեռ ընթեռնելի յիշատակարաններ ունին: Անոնք են թիւ 1, 6, 7, 12 և 16 խաչքարերը:

Թիւ 2, 11 և 12 խաչքարերը նոյն ոճի խաչքարեր են, և կարելի է վկայել որ խաչերը ուղղակիօրէն փորագրուած են նոյն Տաճարի պատին քարերուն վրայ և չկայ որեւէ նշան երկրորդական գործածութեան:

Թիւ 3, 4 և 5 խաչքարերը լաւ պահպանուած վիճակի մէջ են: Թիւ 8 խաչքարը,

Ինչպես կ'երեւի, ժամանակին ունէր յիշատակարան, բայց անվերականգնելի կերպով անյայտացած է:

Թիւ 9 խաչքարը շատ վատթար վիճակի մէջ է եւ գրեթէ անհետացած:

Թիւ 10 խաչքարը կը կրէ զոյգ խաչեր քով-քովի, որուն մէկ խաչը պահպանուած է, իսկ միւսը կիսով մաշած:

Թիւ 14 խաչքարը լաւ պահպանուած խաչքար մըն է՝ իւրայատուկ իր ոճով:

Թիւ 17 և 18 խաչքարերը եւս լաւ պահպանուած վիճակի մէջ են և իւրայատուկ՝ իրենց ոճով ու արուեստով:

Հիւսիսային պատ

Հիւսիսային պատին վրայ գտնուող թիւ 15 և 16 խաչքարերը գրեթէ նոյն ոճի խաչքարեր են: Թիւ 16 խաչքարի յիշատակարանը լաւ պահպանուած է, և պետք չէ շփոթել Սաւալանեանցի “Պատմութիւն Երուսաղէմի” աշխատութեան մէջ նշուած խաչքար յիշատակարանին¹ հետ, որ թէւ նոյն թերի յիշատակարանով և նոյն թուականով, սակայն անոր տեղադրութիւնը Վերնատան հիւսիսային արտաքին պատին վրայ ագուցուած է և դեռ նոյն տեղն է ցայսօր: Ասոր մասին պիտի գրենք իր տեղին:

Ինչպես կ'երեւի, թիւ 15-ն ալ ժամանակին պետք է ունեցած ըլլար յիշատակարան մը, որ այժմ անհետացած է:

Թիւ 19 և 20 խաչքարերը թէւ քիչ մը մաշած, սակայն դեռ կը պահեն իրենց տեսքը:

Սրբոց Յակոբեանց տաճարը ներքուստ ծեփուած և սպիտակացուած է երեք հանգրուաններով: 1529-ին², Յովհաննէս Եպիսկոպոսի մը կողմէ, որ այդ օրերուն Վանքի կառավարիչն էր: 1727-ին³, Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին օրով, և 1835-ին⁴ Գաբրիէլ Պատրիարքի օրով, երբ տաճարին արեւմտեան պատը քակուեցաւ Կանանց Վերնատունը կառուցելու համար:

Ինչպես յայտնի կ'երեւի, յայտնաբերուած խաչքարերը ծածկուած պետք է ըլլան 1529-ին և ամենաուշը 1727-ի նորոգութեանց ժամանակ:

Ինչպես արդէն վերել յիշեցինք, մեր նպատակն է կեդրոնաձայն հինգ խաչքարերուն վրայ, որոնք յիշատակարան ունին, և որոնք կարելորագոյնը կը համարենք, որովհետեւ անոնց յիշատակարանները պատմա-

կան կարելոր առնչութիւն ունին Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան հետ ընդհանրապէս և Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի պատմութեան հետ՝ մասնաւորապէս: Յիշատակարան կրող խաչքարերն են թիւ 1, 6, 7, 12 և 16 խաչքարերը:

Խաչքար թիւ 1.-

Հարաւային պատին վրայ, Վերնատան պատշգամին առաջամասէն անմիջապէս յետոյ, պատշգամի յատակէն 1.5 մետր բարձրութեամբ, պատին մէջ ագուցուած է թիւ 1 խաչքարը:

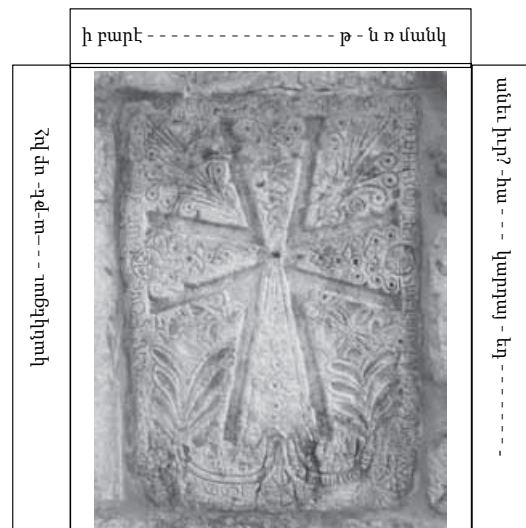
Չափ: 53X87

Նկարագրութիւն: Կեդրոնական խաչ մը՝ անկիւնները ճիւղաւորուած բոյսերով և տերեւներով, որուն ներքեւ և չորս կողմերը յաւերժութեան նշաններ կան: Խաչքարի ծայրամասը 3 ս.մ. լայնքով փորագրուած է միատող յիշատակարան մը, որու սկիզբը կը սկսի ներքեւի ձախ եզերքէն բարձրանալով դէպի վեր և շարունակելով վերելի մասով ապա կ'իջնէ աջ եզերքով դէպի խաչքարի աջ ծայրամասը:

Յիշատակարանը մեծ մասամբ վնասուած վիճակի մէջ կը գտնուի և անոր վերծանումը գրեթէ անկարելի է: Փորձեցինք կարելի չափով վերծանել:

Յիշատակարան:

“Կանկեցաւ [քառ]աթել[ւ] ս[ուր]բ խ[աչ]ս ի բարե[խօսութիւն]թ[վի?]ն ո մանկան եւ իւր?կարդայք: ”

Քննարկում:

Կարելի չեղաւ վերծանել սոյն խաչքարի յիշատակարանը իր չափազանց վնասուած վիճակին համար, թէւ կեղղոնական խաչն ու զարդանախշերը դեռ կը պահեն իրենց երբեմնի տեսքը: Ըստ կարելւոյն, վերծանուածին չափով ներկայացուցինք անոր բովանդակութիւնը.-

Խաչքար թիւ 6.-

Հարաւային պատին վրայ, ձախակողմեան երկրորդ սեան դիմաց և պատշգամին յատակէն կէս մետր բարձրութեամբ:

Չափ: 29X42

Նկարագրութիւն: Կեղղոնական խաչ մը աստիճանաւոր պատուանդանի մը վրայ, իսկ յիշատակարանն ալ պատուանդանի բաժինին մէջ փորագրուած է:

Թուական: Անթուական

Յիշատակարան:

«Ս[ուրբ] Փրկիչ Ախոյան կնէիք Յաղթող ընդդէմ թշնամոյն, աւգնական լեր Դաւթի եւ Թորոսի»:

Սբ Փրկիչ
Ախոյան
կնէիք Յաղթող ընդդէմ
թշնամոյն
Աւգնական լեր Դաւթի եւ Թորոս(սի):

Քննարկում:

Յիշատակարանի բովանդակութենէն յայտնի է, որ Դաւթն ու Թորոսը մերձաւոր են, երեւի ազգակից և կամ լծակից, սակայն յիշատակադիրն կը խնդրէ Սուրբ Փրկչէն օգնական ըլլայ անոնց, որ իր յարութեամբ ախոյեան դուրս եկաւ և յաղթող թշնամիին՝ այսինքն այս աշխարհի փորձիչին դէմ:

Երուսաղէմի թիւ 121 ձեռագիրը 1192 թուական կրող յիշատակարան ունի «Եւ արդ աղաչեմ... զհայր Դաւիթ և զնորին քոյրորդին զԹորոս, որ են առաջնորդք անապատիս» խօսքը Մաշկետր Անապատին մասին է:

Աճառեան կը յիշէ Դաւիթ Սիւնեցին, 18-րդ դարու նշանաւոր զօրավարը, ճանչցուած Դաւիթ Բէկ անունով, որ 1722-էն սկսեալ Հայոց ապստամբութեան գլուխ անցաւ և ճգնեցաւ Հայրենիքը ազատագրելու թուրք ու պարսիկ խաներէն: Իրեն լծակից ունեցաւ Մխիթար սպարապետը, Աւետիք քահանան, Թորոս իշխանը և Ստեփան Շահումեանը: Թորոս իր 3000 քաջերով ինկաւ պատերազմի դաշտին վրայ, երբ կը կռուէր Բարկուշատի Ֆաթալի խանին դէմ, հաւանաբար 1724-ին:⁶

Նկատի ունենալով, որ խաչքարը ինքնին աւելի ուշ ժամանակաշրջանի գործ է և նկատի ունենալով գրուած յիշատակարանի բովանդակութիւնը, ուր կը խնդրէ Տիրոջմէն օգնական ըլլայ Դաւթին և Թորոսին ախոյեան դուրս գալու, ինչպէս ինք՝ Տէրը ախոյեան դուրս եկաւ իր յարութեամբ, ապա զայն պէտք է համարել 1722-1724-ի միջեւ դրուած, յիշուած անուններն ալ նոյնանուն Դաւիթ Բէկն ու Թորոս Իշխանն ըլլալով:

Խաչքար թիւ 7.-

Հարաւային պատին վրայ, ձախակողմեան երկրորդ սեան դիմաց պատշգամին յատակէն 1.5 մետր բարձրութեամբ:

Չափ: 51X91

Նկարագրութիւն: Կեղղոնական խաչ, որուն չորս անկիւնները խաղողի ողկոյզներ կան, յատակն ալ յաւերժութեան նշան: Խաչքարի ծայրամասը 6 ս.մ. լայնքով փորագրուած է երկու տողերէ բաղկացեալ յիշատակարան մը, որու սկիզբը կը սկսի յատակի ձախ եզերքէն բարձրանալով դէպի վեր և շարունակելով վերեւի մասով, ապա կ'իջնէ աջ եզերքով դէպի խաչքարի աջ ծայրամասը:

Յիշատակարան:

ՈՐԲ? ԱՅՍ ԶԱՌԱԹԵ[Ի] ԿԵՆԱ?.....
ԱՅ ԱՍԵԼՈ Վ Տ[Է]Ր Յ[ԻՍՈՒ]Ս
ՈՂՈՐՍԵ[Ա].....
ՍԻՈՆԻ ՍԲ ՅԱԿՈԲ.....
[Հ]ԱՅ.....

.....ՄԵՂԱՅ ԹՈՂՈՒԹԻՒՆ [ԱՄԱ]ՑԷՔ
ԿԵՆԱԿ:.....Հ[ԱԲ]ԱՏԱՅԵԼՈՅ Ի. Թ. Հ.
ՇԿԱ
Թուական: ՇԿԱ (561+551) = 1112

Քննարկում:

Սոյն խաչքարի յիշատակարանին բովանդակութիւնը վերծանեցինք այնքան որ կարելի էր: Խաչքարի յիշատակարանը մեծաւ մասամբ անյայտացած վիճակի մէջ յայտնաբերուեցաւ: Կեղղոնական խաչի և անոր շուրջը եղող զարդերը թէւ լաւ վիճակի մէջ կը գտնուին, սակայն և այնպէս խաչքարը իր տեսքով բաւականին հինցած ու մաշած տեսք ունի:

Յայտնաբերուած 20 խաչքարերուն մէջ կարելորագոյն խաչքարը այս մէկն է, որովհետեւ կ'ընդգրկէ հնագոյն թուականը նորայայտ և յիշատակարան կրող խաչքարերուն մէջ: Այս խաչքարի կարելորութիւնը ոչ միայն իր թուականով է այլ նաեւ «Միոնի Սուրբ Յակոբ»ի յականէ յանուանէ յիշատակումով հաւասարապէս:

Սոյն խաչքարի մասին աւելի լայնօրէն և աւելի մանրամասնեալ կերպով պիտի անդրադառնանք ընդհանուր քննարկման բաժնին մէջ:

Խաչքար թիւ 12.-

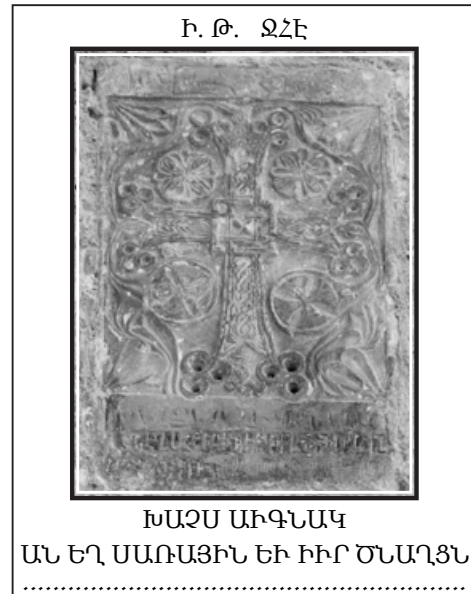
Հարաւային պատին վրայ, ձախակողմեան առաջին սեան դիմաց, տաճարի կեղղոնական լուսամուտին ձախակողմը և առաստաղէն մէկ մեթր ցածութեամբ:

Չափ: 20X40
Յիշատակարան:

“Ի Թ[ուին]. ՋՀԷ

ԽԱՉՍ ԱԲԳՆԱԿԱՆ ԵՂ ՍԱՌԱՅԻՆ ԵՒ ԻԻՐ ԾՆԱԲԻՂՅՆ

.....
ԹՈՒԻԱԿԱՆ: ՋՀԷ (977 + 551) = 1528

Քննարկում: Խաչքարի թուականը թէւ յայտնի է, սակայն կարելի չեղաւ յայտնաբերել Սառայի ինքնութիւնը:

Խաչքար թիւ 16.-

Հիւսիսային պատին վրայ, աջակողմեան երկրորդ սեան դիմաց, վերնատան աջակողմեան պատշգամին ծայրամասը և վերնայարկի Առաքելոց Մատրան մուտքին աջակողմը:

Չափ: 44X58

Նկարագրութիւն: Կեղղոնական խաչ՝ բարձրացած աստիճանաւոր պատուանդանի մը վրայ, երկու վերելի անկիւնները խաղողի ողկոյզներ: Յիշատակարանը փորագրուած է յատակի բաժնին մէջ և միատող 3 սմ. լայնքով:

Յիշատակարան:

“ՔՍ ՈՂՈՐՄԵԱ - - - - Ի ՀՈԳՈՅՆ ԱՍԷՆ Թ Հ: ՈԲ:”

ԹՈՒԻԱԿԱՆ: ՈԲ (602 + 551) = 1153

Քննարկում:

Ի դեպ պետք է նշել, որ սոյն խաչքարը, թէև բովանդակությամբ թերի, սակայն թուականով նոյնն է այն խաչքարին հետ բաղդատաբար, զոր Սաւալանեանց տեսած է և արձանագրած իր աշխատութեան մէջ⁷: Երկուքինն ալ անհետացած անուանց բաժինը գրեթէ անկարելի է վերծանել:

Ընդհանուր Քննարկում

Պիտի քննարկենք յիշատակագիր խաչքարերը նորագոյնէն մինչեւ հնագոյնը ժամանակագրական կարգով:

Եթէ մեր ենթադրութիւնը խաչքար թիւ 6-ի վերաբերեալ ճիշդ համարուի և հաստատուի, ապա նաեւ կ'ենթադրենք որ նորայայտ խաչքարերը նուագագոյնը ծածկուած պէտք է ըլլան 1727-ի նորոգութեան ժամանակ:

Մեսրոպ Պատրիարք Նշանեան, արեւմտահայերէնի թարգմանիչը Սաւալանեանցի Երուսաղէմի Պատմութեան, որ նոյնպէս յիշատակարաններու բազմաթիւ արձանագրութիւններով աւելի ճոխացուցած է Սաւալանեանցի աշխատութիւնը, իր մէկ ծանօթութեան մէջ այսպէս կ'արտայայտուի յիշատակարաններու վերաբերեալ.- «Ս. Յակոբայ Տաճարին ներսը և դուրսը պատերու ծեփերուն տակ հնագոյն յիշատակարաններ և տապանագիրներ կը գտնուին, ինչպէս որ դրան քովի ծեփը քակուած ատեն հանդիպեցանք տապանագիրի մը, որ ՊԵ (=1356) թուին հանգուցեալ Թորոս Ստեփանի անունը կը կրէր: Ժամանակը երեսն պիտի հանէ անշուշտ շատ մը յիշատակագրութիւններ, թերեւս նաեւ Ս. Յակոբայ տաճարի հիմնարկութեան բուն թուականը, որ թանձր մթութեան մէջ կը մնայ մինչեւ այսօր»⁸:

Խաչքար թիւ 12-ի վերաբերեալ ունինք անոր 1528 թուական կրող յիշատակարանը, սակայն ինչպէս արդէն վերել գրեցինք, չկարողացանք բացայայտել Սառայի և իր ծնողներու ինքնութիւնը:

Խաչքար թիւ 1-ի վերաբերեալ, չկարողանալով գէթ թուականի մը ճշդումը կատարել, պարզապէս խաչքարի յիշատակարանին վատթար վիճակին պատճառաւ, նախընտրեցինք զանց առնել անոր մանրամասն քննարկումը:

Անդին կը մնան երկու թուակիր խաչքարեր՝ թիւ 7-ն ու 16-ը, որոնք իբրեւ նորայայտ հնագոյնն են և որոնց վրայ պիտի ծանրանայ մեր քննարկումը:

Արժէ ստորել յիշել, որո՞նք են Սրբոց Յակոբեանց տաճարին և Վանքի շրջափակին մէջ ծանօթ հնագոյն խաչքարերը:

Սրբոց Յակոբեանց Վանքի շրջափակին մէջ ցարդ գոյութիւն ունեցող հնագոյն խաչքարն է Վանքի արեւմտեան պատի ճակատին վրայ ագուցուած խաչքարը, որ կը կրէ ՆԵ Հայոց Թուականը, որ համապատասխան է Տեառնական 956 թուականին, սակայն թուականէն բացի արձանագրութենէն բան չէ մնացած և հետեւաբար Սրբոց Յակոբեանց Վանքին և կամ ալ տաճարին հետ ուղղակիօրէն առնչութիւն չունենալով, ականայ գայն պիտի համարենք որպէս երկրորդական գործածութիւն:

Յաջորդ հնագոյն թուական կրող խաչքարը, նոյն Սաւալանեանցի աշխատութեան մէջ յիշուած խաչքարն է, որ 1835 տարւոյն Վերնատան շինութեան ատեն յայտնուած է հետեւեալ յիշատակագրութեամբ.- «Ի թուին Հայոց Ո» (=1151), և թէ այս խաչքարը այժմ ագուցուած է նոյն վերնատան արեւմտեան արտաքին պատին վրայ⁹: Պէտք է նշել, որ այժմ երեք խաչքարեր կան Վերնատան արեւմտեան պատին վրայ, որոնցմէ երկուքը յիշատակարաններ ունին, և արժէ անոնց մասին այստեղ մանրամասնել: «Ի թուին Հայոց Ո» (=1151)» թուականով խաչքարը ունի նաեւ յաւելեալ մանրամասնութիւններ, որոնք զանց առնուած են Սաւալանեանցէն և Աղաւնունի Եպիսկոպոսէն: Յայտնի է, որ Սաւալանեանց և Աղաւնունի հիմնուած են Պատրիարքարանի արխիւատան արձանագրութեանց վրայ և բնաւ ի մօտոյ չեն տեսած Վերնատան արեւմտեան պատին վրայ գտնուող խաչքարերը: Ուրեմն, լրացնելու համար պակասը, ձեռնարկեցինք սոյն աշխատանքին և արդիւնքը

հետեւեալն է. խաչքարի տեղադրութիւնն է աջակողմեան սեան ուղիղ վերեւ, Վերնատան կեդրոնական և աջակողմեան կամարներուն միջեւ կը գտնուի 1151 թուակիր խաչքարը: Վերձանեցինք խաչքարի յիշատակարանը և որուն արձանագրութիւնը հետեւեալն է.-

Յիշատակարան: «Ո ԹՈՒԻՍ: ԵՍ Ռ ԴԵՂՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ԾՆՈՂԱՅ ԻՍՈՑ ՅԻՇԵՍԶԻԲ Ի ԶՍ»

Ռ Դեղ= Հազարդեղ, արական անուն է և կը նշանակէ հազար ցաւերու դեղ: Ըստ Աճառ-եանի, այս անունը յիշատակուած է մէկ անգամ 14-րդ դարուն և կան այլ յիշատակումներ, սակայն անթուական են¹⁰: Հազարդեղ անունան յիշատակութիւնը 12-րդ դարուն պատկանող այս խաչքարին վրայ կարելոր կը համարենք, և նոյնքան կարելոր յայտնաբերութիւն մը Երուսաղէմի պատմագրութեան մէջ:

Վստահաբար այս խաչքարն է, որու մասին կը մեջբերեն Սաւալանեանցն ու Աղանունի Եպիսկոպոսը, որովհետեւ միւսի յիշատակարանը, ինչպէս պիտի տեսնենք, բոլորովին այլ բովանդակութիւն ունի: Միւս խաչքարի յիշատակարանը, որ բոլորովին այլ բովանդակութիւն ունի, կը գտնուի Վերնատան արեւմտեան պատին վրայ, կեդրոնական կամարին ուղիղ վերեւ: Այս խաչքարի յիշատակարանը հետեւեալն է.-

«Ի ԹԻԻ Բ[ՐԻՍՏՈ]ՄԻ Ռ? ԵԴԵ[Ա]Լ ԷՐ ԽԱԶՍ ՅՈՐՄ Ս[ՈՒՐ]Բ Յ[Ա]Կ[Ո]Բ[Ա]Յ Ի Թ[Ա]Գ[Ա]Ի[Ո]Ր[Ա]ՅՆ ՀԱՅՈՑ», Նոյն խաչ-

քարի շրջանակին յատակի մասին վրայ միատող յաւելում մըն ալ կատարուած է այսպիսի յիշատակարանով: «Բ[ՐԻՍՏՈ]ՄԻ 1835 ԵԴԱԲ Ի ՆՈՐ[Ա]ՇԷՆ ՎԵՐՆ[Ա]Տ[ՈՒ]ՆՍ»

Այս յիշատակարանին մասին ո՛չ Սաւալանեանցն ո՛չ ալ Աղանունի յիշատակութիւն մը ունին: Յիշատակարանը ինքնին հետաքրքրական արձանագրութիւն մը կ'ընդգրկէ: Օրինակի համար, սովորական էր միջնադարուն՝ «Ի թուին Հայոց» տարեթիւի գործածութիւնը: Աւելի ճիշդ պիտի համարուէր, եթէ յիշատակագիրը արձանագրել տար հայոց թուականով, այսինքն «Ի Թուին Հայոց ՆԽԹ»: Յիշաճ տակարաններուն մէջ շատ յաճախ կը հանճ դիպինք նաեւ «Յամի Տեառն» ձեւին: Իսկ «Ի Թագաւորացն Հայոց» եզրը, յստակ է որ նկատի ունի Բագրատունեաց Թագաւորութեան շրջանը, Քրիստոսի Ռ տարեթիւի յիշատակումէն ալ դատելով:

Յամենայն դէպս, կը նախընտրենք այս խաչքարի յիշատակարանը համարել հարցական, մինչեւ նոր և հաստատուն փաստի մը յայտնաբերումը:

Յաջորդ հնագոյն ՌԲ=1153 թուակիր խաչքարն է, արդէն ինչպէս վերեւ յիշեցինք և այն ինչ որ Սաւալանեանց տեսած ու արձանագրած է, Վերնատան հիւսիսային արտաքին պատին վրայ ագուցուած խաչքարն է¹¹, որ գրեթէ նոյն թերի բովանդակութեամբ և նոյն թուականով և որուն մասին արդէն անդրադարձանք վերեւ՝ նորայայտ թիւ 16 խաչքարի կապակցութեամբ:

Այժմ պիտի անցնինք մեր վերջին և կարեւորագոյն խաչքարի, թիւ 7 խաչքարի քննարկման:

Թիւ 7 խաչքարը իւրայատուկ է և խիստ

կարելու իր թուականն աւելի իր բացա-
յայտօրէն «Սիոնի Սուրբ Յակոբ» անուան
յիշատակումով: Ինչպէս վերել գրեցինք, անոր
Հայոց Թուականով ՇԿԱ յիշատակումը համա-
պատասխան է Տեառնական 1112 տարւոյն և
այս կը հանդիսանայ եղածներուն և նորայայտ
յիշատակարաններուն մէջ հնագոյնը: Բացի
ատկէ, ցարդ այսպիսի թուականով՝ միակ
խաչքարն է, որ յականէ յանուանէ կը յիշա-
տակէ «Սիոնի Սուրբ Յակոբ» Եկեղեցին, որ
ըսել է թէ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը կանգուն
էր արդէն 1112 տարւոյն և հաւանաբար անկէ
ալ առաջ: Թէ որո՞նք են զայն յիշատակողները
իրենց գրութեանց մէջ, թէ ե՞րբ կառուցուած է
Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը իր փառայեղ
ներկայ կառոյցով և ո՞վ կարող է ըլլալ զայն
կառուցողը պիտի քննարկենք ստորեւ:

Սրբոց Յակոբեանց վանուց և տաճարի
ամենավաղ յիշատակութիւնը ըրած է Գեր-
մանացի ուխտաւոր John of Wurzburg, մօտա-
ւորապէս 1162-65-ին Սուրբ Երկիր կատարած
իր ուխտագնացութեան ընթացքին և կը
նկարագրէ այսպէս.- «Ճանապարհին, որ Դաթի
Դռնէն կը տանի զառիվայր դէպի (Սողոմոնի)
Տաճար, աջակողմը, Դաթի Միջնաբերդին
մօտիկ, Վանք մը կայ Հայ վանականներու՝
կառուցուած ի պատիւ Սուրբ Սարգսի...: Նոյն
թաղին մէջ, ոչ շատ հեռու, զառիվայր ճանա-
պարհէն անդին ուրիշ փողոց մը կայ, ուր մեծ
եկեղեցի մը կայ կառուցուած ի պատիւ Սուրբ
Յակոբ Մեծին, ուր հայ վանականներ կը
քնակին, և նոյն տեղին մէջ ունին մեծ ուխ-
տաւորաց տուն մը ընդունելու աղքատները
իրենց ազգին: Այնտեղ, մեծ բարեպաշտու-
թեամբ կը պահուի Առաքեալին գլուխը, որով-
հետեւ գլխատուեցաւ Հերովդէսի կողմէ, և անոր
մարմինը իր աշակերտներուն կողմէ դրուեցաւ
նաւի մը վրայ Յոպալէի մէջ, որ տարաւ ու
հասցուց զայն մինչեւ Galicia (Սպանիա), և
սակայն անոր գլուխը մնաց Պաղեստին: Այս
նոյն (սուրբին) գլուխն է, որ ներկայիս կը
ցուցադրուի ուխտաւորներուն այս Եկեղեցիին
մէջ»¹²:

Թէ ճիշդ ե՞րբ կառուցուած է Սրբոց
Յակոբեանց Տաճարը և ճարտարապետական
ի՞նչ ոճով կառուցուած է, հարկ է պատմականը
ընել սեղմ մանրամասնութիւններով:

Ներկայ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը
ունի երկու բաժին: Մին, Ս. Սարգսի և Ս.
Մինասի նուիրուած մատուռն է, իսկ միւսը
Տաճարը ինքնին: Ս. Սարգսի և Ս. Մինասի

մատուռը և անոր վերնայարկը՝ տաճարին
հնագոյն մասը կը կազմեն: Սուրբ Մինաս
մատուռը կառուցուած է 438-44 թուական-
ներուն Հռովմայեցի Ագնուական Տիկին
Պասսայի կողմէ, անոր մօտակայքը Կուսանոց
մըն ալ կառուցելով, որու առաջին մեծաւորը
եղաւ ինք: Հայագգի Երփմէոս՝ որ հիմնադիրն է
Յուդայի Անապատի վանականութեան, Ս.
Մինասի մատրան վանահայր կը նշանակէ իր
հայագգի աշակերտներէն՝ Անդրեասը, զոր իր
եղբօր Գայնոսին հետ եկած էր Մելիտինէն
աշակերտելու Մեծն Երփմէոսին:¹³

Սուրբ Մինաս մատրան յիշատակու-
թիւնը պատմական արձանագրութիւններէն կը
վերնայ առաւելագոյնը 8-րդ դարուն: Այս
գիտենք Լատին հեղինակաւոր և յոյժ կարելու
Երուսաղէմ քաղաքի և անոր շուրջ գտնուող
վանքերու և վանականներուն համար պատ-
րաստուած ցուցակէն, որ ճանչցուած է իբրեւ
«Commemoratorium de casis Dei vel Monas-
teriiis»¹⁴: Այս փաստաթուղթը, պատրաստուած է
808-ին Charlemagne կայսեր համար, վանքերու
և վանականներու պաշտպանութիւն ստանալու
ակնկալիքով: Այս ցուցակը անխարդախ կը
թուի ըլլալ և որու մէջ Ս. Մինաս մատրան
յիշատակութիւնը չկայ: Այս ցոյց կու տայ, որ
Ս. Մինաս մատուռը 614-ին Պարսից արշա-
ւանքներու ատեն կործանուած էր:

Անաստաս Վարդապետ՝ 70 վանքերու
ցուցակը ներկայացնելէ յետոյ, կը յիշատակէ
նաեւ «Սուրբ Յակոբ»ը իբրեւ մեծ եկեղեցի:
Մինչեւ այն ատեն, որ հիմնաւոր ապացոյց
չունինք թէ ճիշդ ե՞րբ կառուցուած է Ս.
Յակոբեանց Տաճարը, այս մէկը պիտի
համարուի յետագայի յաւելում:

Կարելու է անդրադառնալ Ս. Յակոբ
գլխադիր առաքեալի մարտիրոսութեան վայրին
և անոր աւանդութեան կապակցութեամբ:
Աւետարանի Գործք Առաքելոց գրքին 12:1-3
համարներուն մէջ, կը յիշատակուի Յովհաննէս
առաքեալի եղբայր՝ Յակոբոս առաքեալի սրով
նահատակութիւնը Հերովդէս Ագրիպպասի
կողմէ, նախքան 44 տարւոյ Չատիկը: Թէ ո՞ր
տեղի ունեցած է այդ մարտիրոսութիւնը,
անյայտ է: Զրիստոնէութեան վաղ դարերէն
մեզի հասած աւանդութիւնը կ'ըսէ որ ան
գլխատուած է Երուսաղէմի մէջ: Piacenza
ուխտաւորը այցելած է Սուրբ Երկիր շուրջ 570-
ին, և իր ուղեգրութեան համաձայն կը տեղե-
կացնէ որ Յակոբ Չերեթեան առաքեալի մար-
մինը կը հանգչի Համբարձման Լերան վրայ¹⁵:

Թէւ 7րդ եւ 9րդ դարերուն, Սպանիոյ հետ առնչուած աւանդութիւնը շրջանառութեան մէջ էր, սակայն 12րդ դարուն է որ հաստատուեցաւ Ս. Յակոբի նահատակութեան աւանդութիւնը Երուսաղէմի Սիոնի բարձունքին, միաժամանակ Սպանիոյ Քոմբոսէլլայի աւանդութիւնն ալ միախառնուելով:¹⁶

Ուսումնասէրներու (scholar) մեծ մասը կը պնդէ, որ Ս. Յակոբեանց տաճարը 12-րդ դարուն խաչակրաց ժամանակ կառուցուած է և կը միտի Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի կառուցումը վերագրել կարեւոր անցուդարձի մը և կամ հոգեւոր թէ աշխարհիկ բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը հետ: Այդ անձնաւորութիւններէն են Երուսաղէմի հայագգի Մելիսանտ Թագուհին (1131-1161), որու եկեղեցաշինութեան և բարեպաշտական գործունէութիւնները բացայայտօրէն ճոխացուցած են Խաչակրաց ժամանակաշրջանի Երուսաղէմի պատմութեան էջերը: Երկրորդը Կիլիկիոյ Գրիգոր Պահլաւունի Գ. Կաթողիկոսն է (1113 - 1166), որ 1142-ին ուխտաւորաբար եկած է Երուսաղէմ և մասնակցած Լատին Եկեղեցւոյ Սիոնեան առնչութեամբ՝ Երուսաղէմի երկրորդ ժողովին, և ուր Լատինք զինք ընդունած են մեծ յարգանքով:¹⁷ Իսկ երրորդը Կիլիկիոյ Թորոս Բ. Իշխանն է (1144-1169), որ 1163-ին եկած է Երուսաղէմ և հիւրասիրուած Ամալրիք Ա. Երուսաղէմի թագաւորէն:¹⁸

Սրբոց Յակոբեանց տաճարի ճարտարապետական կառուցուածքը մանրամասնօրէն ուսումնասիրուած է Vincent և Abel¹⁹ Տոմինիքան հայրերուն կողմէ 1919-21 տարիներուն:

Denys Pringle իր աշխատութեան մէջ ամփոփ կերպով ներկայացուցած է անոնց ուսումնասիրութեան արդիւնքը, անշուշտ թօթափելով այն չփաստարկուած աւանդական տեսակէտները, որոնք ժամանակի ընթացքին նոր ուսումնասիրութեանց լոյսին տակ ճշդուած և կամ սրբագրուած են²⁰:

Ս. Յակոբեանց տաճարի ներկայ ճարտարապետական կառոյցին մասին, անոնք կ'արտայայտուին այսպէս.- Ս. Սիմասի մատուռը թէւ տարբեր շրջաններուն նորոգութեան փուլերէ անցած է, սակայն մատրան հիւսիսային ճակատի կոշտ քարերուն կոփուած ձեւը (Ashlar) ցոյց կու տայ որ ան 5-6-րդ դարերու շինութեանց նկարագիր ունի: Տաճարի ներկայ շէնքին մէջ գոյութիւն ունին մի քանի անկանոնութիւններ, որոնցմէ մին է հիւսիսային

պատի զուգահեռութեամբ տարբերութիւնը հարաւային պատէն: Հիւսիսային պատի անկանոնութիւնը, շատ հաւանաբար արդիւնք է շինարարութեան ժամանակ, նախնական՝ երեւի բիզանդական 5-6-րդ դարու տաճարի մը հիմներուն վրայ կառուցելու անհրաժեշտութեան: Ներկայ սիւներու խոյակները Corinthianesque հաստ տերեւներով ոճ մը ունին, ինչ որ դիտել կու տայ տաճարի հայկական և Romanesque ճարտարապետութեանց միախառնումը: Տաճարի գլխաւոր մուտքը եղած է հարաւակողմէն, և ներկայ Էջմիածնի քառակամար մատուռը, ի սկզբանէ տաճարին գաիթը (Narthex) եղած է: Հարաւային արտաքին պատի վրայի գրեթէ բոլոր սրբատաշ քարերը կը կրեն խաչակրաց որմնադրական նշաններ R և TR տառերով:²¹

Տոմինիքան հայրերը կը հակաճառեն, թէ 12-րդ դարու Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառոյցը չի ներկայացներ նոյնութեամբ վերաշինութիւնը 11-րդ դարու վրացական եկեղեցիին: Թէւ նշումներ կան թէ տաճարին յատկագիծը յարմարեցուած է նախնական կառոյցի մը հիմները նկատի ունենալով, սակայն չափազանց դժուար է զատորոշել 11-րդ դարու շրջանը (phase) 12-րդ դարու կառոյցէն: Տոմինիքան հայրերը եզրակացուցած են, թէ տաճարը 12-րդ դարու կառոյց է և շատ հաւանաբար սկսած է կառուցուիլ 1140-ական թուականներուն և աւարտած՝ Wurzburg-ի այցելութեան ժամանակ:

Սինչ տաճարի յատկագիծը բացայայտօրէն կը հետեւի հայկական ծէսի ցուցմունքներուն, սակայն միւս կողմէ որմնադրական նշանները հարաւային ճակատին վրայ, սիւներու խոյակներու ոճը և հարաւակողմէն գլխաւոր մուտքը ենթադրել կու տայ խաչակիր որմնադիրներու զգալի մասնակցութիւնը տաճարի կառուցման գործին մէջ:

Այնուամենայնիւ, անոնք նաեւ կը խոստովանին, որ իրենց ուսումնասիրութիւնը ամբողջական չէ, որովհետեւ կարելի չէր ուսումնասիրել տաճարի ներքեւի պատերը, նկատի ունենալով որ ծածկուած կը մնային սրբանկարներով և յախճապակիներով:²¹

1970-ական թուականներէն ասդին, ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսան Հայոց Սրբոց Յակոբեանց տաճարի առնչութեամբ, որոնց կարծիքը կը մէջբերենք Nurith Kenaan-Kedar-ի մէկ յօդուածէն:²³

T.S.R. Boase իր “Kindgoms and Strong-

holds of the Crusaders” աշխատութեան մէջ²⁴ եզրակացուցած է, որ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարը սկսած է կառուցուիլ 1162-էն առաջ և John of Wurzburg-ի այցելութեան ատեն արդէն ամբողջացած էր: Կը հետեւցնէ, որ Մելիսանոս թագուհին անպայմանօրէն պէտք էր որ միջամուխ եղած ըլլար այս կարեւոր ծրագրին:

Jaroslav Folda իր “The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187” աշխատութեան մէջ²⁵ չափազրած և ուսումնասիրած է Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառոյցն ու ճարտարապետական ոճը և եզրակացուցած, թէ «Տաճարը ինքնին հայկական է» և թէ մօր կողմէն հայազգի՝ Երուսաղէմի թագուհի Մելիսանոն (1131-1161) իբրեւ արուեստներու ջատագով՝ միջամուխ եղած պէտք է ըլլայ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործերուն և իր նախաձեռնութեամբ դրկած ըլլայ Սուրբ Յարութեան Տաճարը կառուցող որմնադիրները, կառուցելու համար Ս. Յակոբեանց Տաճարը:

Կը ցաւինք յայտնելու, որ վերոյիշեալ երկու գիտնականներու աշխատութիւնները ի ձեռին չունէինք և հիմնուեցանք Nurith Kenaan-Kedar-ի յօդուածին վստահելի մէջբերումներուն վրայ:

Joshua Prawer իր յօդուածով “The Armenians in Jerusalem under the Crusaders”, որու մասին արդէն վերել նշուեցաւ, կ’ըսէ հետեւեալը.- 11-րդ դարուն քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը բաղկանար Յակոբիկ Ասորիներէ, Դպտիներէ, Եթովպիացիներէ, հայերէ և վրացիներէ: Հայեր մեծ օգնութիւն հասցուցած են Խաչակրաց առաջին արշաւանքի ատեն, և սակայն երբ Սուրբ Քաղաքը ազատագրուեցաւ Խաչակրաց ձեռքով, գրեցին Հայ, Յոյն, Ասորի և Վրացի Քրիստոնեաները Սուրբ Տեղերէն և սրբատեղեաց մէջ իրենց իրաւունքներէն: Մատթէոս Ուռհայեցի իր ժամանակագրութեան մէջ, հետաքրքրական պատմականը կ’ընէ 1101 տարւոյ Չատկի Լոյսի Օրում, ուր կ’ըսէ թէ Լատիններ սպասեցին որ Սրբազան Լոյսը Աստուածային հրաշքով վառուի, և սակայն այդ հրաշքը տեղի չունեցաւ մինչեւ Կիրակի օրը: Խաչակիրներ անդրադառնալով իրենց գործած մեղքին վրայ, վերահաստատեցին իւրաքանչիւր ազգ իր իրաւանց վրայ:²⁶ Խաչակիր թագաւորներու ամուսնութիւնը Հայ իշխանուհիներու հետ արեւմակցական կապեր հաստատեց երկու ազգաց միջեւ և այսպիսով Երուսաղէմի հայ գաղութը

նախընտրեալ համարուեցաւ բոլոր միւս քրիստոնեայ յարանուանութեանց մէջէն: Այնուամենայնիւ, հակիրճ պատմականը կ’ընէ Ս. Մինասի մատրան և կը հասցնէ հոն, ուր իբր թէ Վրացիներ Սելճուքներու օգնութեամբ ստացած ըլլան և մատուռ մը կառուցած ըլլան 1071 թուին, որ կրկին անյայտացած է և յանկարծ յայտնուած Ս. Յակոբեանց Տաճարի համալիրին մէջ: Կ’աւելցնէ, որ Ս. Յակոբեանց Տաճարի ճարտարապետական որոշ մասերը կը կրեն վրացական և հայկական ազդեցութիւններ, և որմնադրական որոշ մասեր կրնան առնչութիւն ունենալ 11-րդ դարուն կառուցուած Խաչավանքին հետ: Ան կը խորհի որ Հայեր ոչ թէ ի հիմանէ կառուցած ըլլան Ս. Յակոբեանց Եկեղեցին, այլ մեծցուցած և կամ ընդլայնած ըլլան արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցին: Եւ այս գործը կը միտի կապել Գրիգոր Պաւլաւունի Կաթողիկոսին Երուսաղէմ պատմական այցելութեան առիթով, 1142-ին: Աւելցնելով, նոյնիսկ աւելի յարմար կը տեսնէ, որ Թորոս Բ. Իշխանի պալատական մակարդակի վրայ եղող այցելութիւնը, 1163-ին, առիթ տուած ըլլայ Ս. Յակոբեանց Եկեղեցին մեծցնելու և կամ ընդլայնելու ծրագրի իրագործմանը: Արդէն, պատմականօրէն փաստ է, որ հայեր ուխտաւորաց համար Ս. Յակոբեանց Վանքին մէջ և Տաճարի կողքին շէնք կառուցած են Կաթողիկոսի այցելութեան առիթով 1142-ին, նոյն ատեն ալ ուրիշ ուխտաւորաց տուն մը կառուցած են Աքքոյի մէջ:²⁷

Nurith Kenaan-Kedar, որու յօդուածին առնչութեամբ արդէն վերը անդրադարձանք, տասնեակէ աւելի պատճառներ կու տայ ապացուցելու համար, թէ Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործը նախաձեռնութիւնը եղած պէտք է ըլլայ Երուսաղէմի հայազգի թագուհի՝ Մելիսանտին, և կը շեշտէ որ ան ազգութեամբ հայ էր և կարելի չէր որ իրեն ազգակիցներուն անտարբեր աչքով դիտէր: Տաճարի ճարտարապետական կառուցուածքը կը հետեւի 11-րդ և 12րդ դարերու Բիզանդական և հայկական ճարտարապետութեանց ոճին: Տաճարի գաւիթը բիզանդական ոճ ունի, սակայն տաճարին ամենէն կարեւոր յատկութիւնը անոր գմբէթն է իր վեց անդրանցող աստղանիշ կառոյցով նստած քառակուսի հիմքի մը վրայ: Տաճարի սիւները քառակուսի կերպ ունին և Ս. Յակոբի գմբէթը Սուրբ Յարութեան տաճարի գմբէթին նման կիսագնդային (Hemispheric) չէ: Ան կը հաւատայ, որ Ս. Յակոբի գմբէթի գաղափարը

հայկական է: Անդրադառնալով Տաճարի հարավակողմի վրայ գլխատր մուտքին, անոր վերելք գտնուող զարդաքանդակուած Ֆրիզը (Goudron Frieze), և մուտքի կողքի սիւնակները (elbow collonette), նոյն ձեւով կարելի է տեսնել Սուրբ Յարութեան տաճարի գլխատր մուտքին և ճակատին վրայ: Այս ոճին ծննդոցը հաւանաբար Մեծ Հայքի մէջ է, ուր 6-րդ դարէն գոյութիւն ունի: Կը խորհի որ Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառուցման ծրագրին մասնակից եղած պէտք է ըլլայ Մելիսանտ թագուհին, հայ Հոգեւորականներու ջանքերով և հայ որմնադիրներու գործով: Ան նմանութիւն կը տեսնէ Ս. Յակոբեանց Տաճարի գմբէթին և Մելիսանտ Թագուհիի գերեզմանի²⁸ գմբէթներուն միջեւ:

Ս. Յակոբեանց Տաճարի պատմութիւնը ուսումնասիրած է նաեւ Չոբանեան Պաւել, իր «Վրացական Ուղեգրութիւնները և նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին» աշխատութեամբ,²⁹ Տիմոթէոս Գաբաշվիլիի Ուղեգրութեան գլխուն տակ: Չոբանեանի ուղղութիւնը թէւ զուտ պատմական է, սակայն խիստ կարեւոր է Վրացական վարկածին հետ առնչուած: Իր աշխատութիւնը լոյսին կը բերէ մի շարք կարեւոր յայտնաբերութիւններ, որոնց մասին ամփոփելով պիտի ներկայացնենք ստորեւ:

Չոբանեան պատմականը կ'ընէ Գաբաշվիլիի վեցամսեայ Երուսաղէմ շրջագայութեան մասին, որու ընթացքին ան ուսումնասիրած և ցանկազրած է վրացական վանքերը, անոնց տեղադրութիւնները, անոնց հիմնադիրները, ճարտարապետները եւլն: Այդ վանքերու շարքին ան նաեւ թուած է Հայոց Ս. Յակոբեանց վանքը իբրեւ վրացական, թէ «Յակոբ Ալփես առաքելի վկայարանն ու գերեզման վանքը կառուցել է Վրաստանի Գիորգի թագաւորը, որն այժմ հայերու ձեռքն է: Կ'ըսեն, թէ Վրաստանի թագաւորներու փողերանոցը այս մեծ վանքին մէջ է եղած»:

Գաբաշվիլիի ուղեգրութեան հաղորդմամբ՝ վրացական վարկածը մտած է պատմագիտութեան մէջ և սակայն հիմնաւոր ապացոյց՝ մինչեւ այժմ յայտնաբերուած չէ: Կ'աւելցնէ, որ հայերու կողմէ սեփականման մասին վարկածը 16-17-րդ դարէն սկսած է և ոչ աւելի վաղ: Հայոց Ս. Յակոբը վրացիներուն պատկանելու շրջանի մասին, Չոբանեան կը հաղորդէ, որ բոլոր օտար հետազօտողները կը յենուին միայն 18-19-րդ դարերու հեղինակներ՝ Տ. Գաբաշվիլիի, Ա. Մուրավյովի և Յագարելիի ուսումնասիրու-

թեանց վրայ: Անդրադառնալով Vincent և Abel-ի ուսումնասիրութեանց արդիւնքին, կը հետեւցնէ որ անոնք թոյլ տուած են և շրջանառութեան մէջ դրած չփաստարկուած աւանդական տեսակէտներ:

Չոբանեան կը հետեւցնէ, որ Երուսաղէմի մէջ գոյութիւն ունեցած են 5 վանքեր Ս. Յակոբ անունով: Ս. Յակոբ Ալփեանի՝ 3, Ձերեղէի որդի՝ 1, և Ս. Յակոբ Պարսիկի՝ 1: Այս պարագան առիթ տուած է ուղեգիրներու հաղորդումը թիրիմացաբար յաճախ վերագրելով միսին: Յակոբ Ալփեանի վանք եղած է 1) Յովսափատի ձորը, 2) Հարամ Է-Շէրիֆ տաճարին մէջ, և 3) Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ: Յակոբ Ձերեղէի որդի Ձերեղեանի վանքը, որ երբեմն անուանուած է նաեւ Յակոբ Ալփեանի վանք՝ կը գտնուի Սիոն լեռան վրայ: Չոբանեան, իր ուսումնասիրութեամբ եկած է այն եզրակացութեան, թէ վրացիներու փնտռած Ս. Յակոբը նոյնինքն Ս. Յարութեան տաճարի մուտքին և զանգակատան ներքեւ եղող Ս. Յակոբն է, որ պատմականօրէն ծանօթ է որպէս վրացական:

Գալով Vincent և Abel-ի նշած Ս. Մինաս մատրան վերաբերեալ իրենց հաղորդած «Միջին» և «Անորոշ» ժամանակաշրջաններուն, ան կը ջրէ այդ հաղորդումը հայկական վիմագրական մի քանի փաստարկներ յառաջ բերելով:

Վերոյիշեալ հետազօտողներու կարծիքը լսելէ ետք, անհրաժեշտ է իմանալ անոնց համաձայնութիւնը (consensus) Ս. Յակոբեանց տաճարի պատմական ժամանակաշրջաններուն, ճարտարապետական կառուցուածքի ոճին, հիմնադրին/հիմնադիրներուն, կառուցման թուականներուն առնչութեամբ:

Բոլորն ալ համաձայն են, որ 5-րդ դարուն Ս. Մինաս վկայարան մը կառուցուած է Պասսայի կողմէ յիշեալ տեղոյն վրայ: Ճարտարապետական ոճին վերաբերեալ, Vincent և Abel կ'ըսեն, որ տաճարի յատկագիծը պատրաստուած է հայկական ծէսի ցուցմունքներուն համաձայն, և սակայն անոր կառուցողները խաչակիրներն են: Folda կը յայտարարէ որ տաճարը հայկական է, և սակայն անոր կառուցողները Ս. Յարութեան տաճարը կառուցող որմնադիրներն են (Մելիսանտ Թագուհիի հրահանգով): Prawer, վրացական և հայկական ազդեցութիւն կը տեսնէ տաճարի կառոյցին մէջ և կը յայտարարէ, թէ Ս. Յակոբեանց տաճարը նմանութիւն ունի

վրացական 11-րդ դարու Խաչավանքին, և սակայն կը խորհի, որ հայեր՝ ոչ թե կառուցած են Ս. Յակոբեանց տաճարը, այլ գոյութիւն ունեցող մէկը «մեծցուցած» են: Nurith Kedar Ս. Յակոբեանց տաճարի կառոյցին մէջ կը տեսնէ բիզանդական և հայկական ազդեցութիւն, սակայն յառաջ կ'երթայ հաղորդելու, թէ կառուցողները հայեր պէտք է եղած ըլլան:

Տաճարի հայկականութիւնը իր յատկագծով գրեթէ մեծամասնութիւնը կը շեշտէ, իսկ իր գմբէթով միայն՝ Nurith Kedar կը պնդէ անոր հայկականութիւնը և իւրայատկութիւնը: Ասոնցմով մէկտեղ, հետազոտողներու մեծ մասը կը հաղորդէ որ տաճարը գերծ չէ խաչակրական ճարտարապետական հիմքերէ:

Այս բոլորով հանդերձ, այստեղ պէտք է յայտարարել, որ վերոյիշեալ հետազոտողներուն բոլոր մատուցածը ենթադրական է (speculative) և կարելի չէ անոնց կարծիքը որպէս հիմնաւոր փաստարկ գործածել: Ս. Յակոբեանց տաճարի կառոյցը և անոր ճարտարապետութիւնը դեռ կը կարօտի յաւելեալ ուսումնասիրութիւններու և հնագիտական պեղումներու, որպէսզի կարելի ըլլայ անոր ճարտարապետական քննութիւնը ճիշդ դատողութեան հունին մէջ դնել:

Եզրակացութիւն

Նորայայտ խաչքարը 1112 թուականով և «Սիոնի Սուրբ Յակոբ» իշատակութեամբ՝ կը հաստատէ որ յանուն Սուրբ Յակոբայ սրբատեղի մը կանգուն էր դեռ եւս այն ժամանակ:

1112 թուակիր այս խաչքարը, ինքնին ցոյց կու տայ, որ «Սիոնի Սուրբ Յակոբ»-ը հայերու սեփականութիւն էր:

Նկատի ունենալով, որ Ս. Յակոբը գոյութիւն ունէր արդէն 1112 թուին, և նկատի ունենալով հետազոտողներու պնդումը, թէ ան 12-րդ կառոյց է, հետեւաբար, ի՞նչ կարելի է եզրակացնել:

Կարելի է առաջադրել երկու տեսակի ենթադրութիւններ:

Մին, Խաչակիրներ երբ 1099 տարւոյ Յուլիս ամսուն Երուսաղէմ քաղաքը կը պաշարեն, ուխտաւորաբար հոն կը գտնուէր Հայոց Հայրապետ՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կաթողիկոսը, որուն այլազգներ կ'ուզէին սպաննել. «Եւ էր յայնժամ յԵրուսաղէմ Հայրապետն Հայոց Տէր Վահրամ, և զօրքն

այլազգեաց կամեցան սպանանել զնա, և Տէր փրկեաց զնա ի ձեռաց նոցա»:³⁰

Խաչակիրներ, Երուսաղէմ քաղաքը ազատագրելէ ետք, 15 Յուլիս 1099-ին, Ուռհայեցի կը տեղեկացնէ, որ «...զՀայ և զՀռոմ, զԱսորի և զՎրացի մերժեցին յամենայն ուխտիցն որ էին յԵրուսաղէմ»,³¹ այսինքն, կը գրկեն բոլոր Արեւելքի քրիստոնեայ յարանուանութիւնները, ներառեալ հայերը, և այս պարագային նաեւ Յոյները,³² սրբատեղիներէն ներս իրենց իրաւունքներէն,³³ որովհետեւ միութիւն չունէին Լատին եկեղեցւոյ հետ:

Այն առնձն, Խաչակրաց առաջնորդներէն էր՝ Կոտֆրի Տը Պուլիոն (Godfrey de Bouillon), որուն կ'առաջարկէն Երուսաղէմի թագաւորութիւնը, սակայն ան կը մերժէ թագ դնել և կը նախընտրէ «Սուրբ Գերեզմանին Պահապան» (advocatus sancti sepulchri) տիտղոսը: Հազիւ մէկ տարուայ իշխանութենէ ետք, Կոտֆրի կը մահանայ ու զինք կը թաղեն Ս. Յարութեան տաճարի Գողգոթայի մատրաններքէ, 18 Յուլիս 1100-ին: Խաչակիրներ կը հրաւիրեն անոր եղբայր՝ Պաղտին (Baldwin I of Boulogne +1118), որ այդ օրերուն կը գտնուէր Եդեսիա: Պաղտին, որ կ'ընկերանար Խաչակրաց առաջին արշաւանքին, Եդեսիոյ Թորոս իշխանին օգնութեան հասնելով, ամուսնացած էր Թորոսի դստեր՝ Արտայի հետ, Եդեսիոյ իշխանութիւնն ալ ձեռք առնելով, 1097-ին: Պաղտին՝ կը փութայ Երուսաղէմ և կը թագադրուի որպէս Երուսաղէմի թագաւոր: Պաղտինի կողակիցը (Queen consort) Արտան՝ տարի մը մնալով Եդեսիա, 1101 տարւոյն սկիզբը կը ժամանէ Երուսաղէմ՝ միանալու իր թագաւոր ամուսնոյն: Խաչակրաց Առաջին Արշաւանքի ժամանակագիր՝ Fulcher of Chartres, որն սկիզբէն մինչեւ վերջ ընկերակից էր Պաղտինի, իր ժամանակագրութեան մէջ մանրամասնօրէն կը դրուատէ Պաղտին Ա.ի թագաւորութեան փայլուն ժամանակաշրջանը, և կ'արտայայտուի անուղղակիօրէն, թէ Պաղտին իր իշխանութեան առաջին տարին հազիւ բոլորած՝ կը տրամադրուի արեւելքի քրիստոնեաներու սիրտը շահիլ, որոնց հանդէպ իր նախորդը և լատին կղերը անարդար կերպով զանոնք գրկած էին իրենց սրբատեղեաց իրաւունքներէն:³⁴ 1101 տարւոյ Զատիկի Լոյսի Օրը, Սուրբ Գերեզմանի կանթեղը չվառուեցաւ մինչեւ որ Լատիններ չկանչեցին Հայերն ու Ասորիները, որոնց աղօթքով վառուեցաւ Գերեզմանի կանթեղը, և Երուսաղէմի Թագաւոր

Պաղտին Ա-ը, որ ամուսնացած էր հայազգի իշխանուհի Արտայի հետ, վերահաստատեց արեւելքի քրիստոնեաներուն իրաւունքները սրբատեղեաց մէջ:³⁵ Այս բախտաւոր առիթով ալ հայեր՝ Գրիգոր Վկայասէր Հայոց Հայրապետի գլխաւորութեամբ,³⁶ կը խնդրեն Պաղտին թագաւորէն և անոր հայազգի տիկնոջ՝ Արտայէն իրենց սեփականութիւնը եղող Ս. Մինաս մատրան տեղոյն վրայ Պագիլիք տաճար մը կառուցել: Խնդրարկու Հայոց Հայրապետի Երուսաղէմ քաղաքէն ներս ներկայութիւնը, և Արտա թագուհոյն բարեխօսութիւնը թագաւորին մօտ, ինչ որ կերպ ընթացք տրուած պիտի ըլլայ և Հայեր սկսած ըլլան Ս. Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործին 1102 տարիէն սկսեալ և աւարտած ըլլան շինարարական գործերը 1112 տարիէն առաջ:

Միւսը, Խաչակիրներէն առաջ, հաւանաբար 11-րդ դարէն և կամ աւելի առաջ, գոյութիւն ունէր Հայոց սեփականութեամբ Սուրբ Յակոբ վանք ու եկեղեցի, որու տարածքին մէջ նաեւ կը գտնուէր Ս. Մինասի մատուռը և անոր վերնայարկ՝ Առաքելոց մատուռը: Նորայայտ 1112 թուակիր խաչքարը հաւանաբար ազուցուած էր այս հին եկեղեցոյ պատերէն միոյն վրայ: Խաչակիրներ, Սուրբ Քաղաքը ազատագրելէ ետք, Երուսաղէմի հայազգի Մելիսանտ թագուհիի իշխանութեան ժամանակաշրջանին (1131-1161), զարկ կու տան եկեղեցաշինութեան, հովանաւորելով Սուրբ Յարութեան տաճարի և այլ սրբավայրերու շինութեանց կարելորդ ծրագիրները: Հայեր ալ միաժամանակ կը ձեռնարկեն Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի կառուցման գործին, այսինքն հին եկեղեցոյ հիմերուն վրայ կառուցելով նորը: Նորակառոյց տաճարը կը կառուցուի գրեթէ նախկինին մնանութեամբ, հայկական ճարտարապետութեամբ և ըստ հայկական ծէսի ցուցմունքներուն, չորս սիւներով՝ անոնց վրայ հանգչեցնելով գմբէթը, գլխաւոր մուտքը զետեղելով հարաւակողմէն:³⁷ Տաճարի վերակառուցումէն ետք, հաւանաբար 1142-ին, Գրիգոր Պահլաւունի Գ. Կաթողիկոսին այցելութեան ընթացքին, նորակառոյց տաճարի նաւակատիքը կատարուած ըլլայ ու այդ առիթով, հին եկեղեցոյ պատերէն քակուած խաչքարերը, ներառեալ 1112 թուակիր խաչքարը, ազուցուած ըլլան նորակառոյց տաճարի հարաւային և հիւսիսային ներքին պատերուն մէջ, իբրեւ երկրորդական գործա-

ծութիւն (secondary use):

Դժուար պիտի ըլլայ համոզուիլ առաջին ենթադրութեան, որովհետեւ Խաչակրաց եկեղեցաշինութեան ծրագիրները պատմականօրէն սկսան Սուրբ Քաղաքի ազատագրումէն 30 տարիներ յետոյ, Երուսաղէմի հայազգի թագուհի՝ Մելիսանտի իշխանութեան շրջանին (1131-1161):

Խորապէս համոզուած ենք, որ մեր առաջադրած երկրորդ ենթադրութիւնը աւելի մօտ կը թուի պատմական իրողութեան և թէ յոյժ կարելորդ է, որ վերանորոգչական գործերը շարունակուին Տաճարի ներքուստ բաժիններուն և Ս. Մինասի մատրան և հիւսիսային պատէն անդին գտնուող տարածքին մէջ եւս, ի հարկին՝ հնագիտական պեղումներ ալ կատարելով, ուր վստահաբար նորանոր յայտնաբերութիւններ մէջտեղ պիտի գան ապացուցելով տաճարի կառուցման թուականն ու հաստատ պատմութիւնը:

Օգտագործուած Աղբիւրներ

Սկզբնաղբիւրներ

Անաստաս Վարդապետ, «Անաստաս Վարդապետ, «Վասն վանորէից որ ի Ս. Քաղաքն յԵրուսաղէմ ըստ նախնեաց մերոց», գաղղիներէն թարգմանութեամբ: Վենետիկ, Ս. Ղազար: 1896:

Antoninus Martyr of Piacenza circa 570 A.D., *Holy Places Visited*, trans. By Stewart A., London, Adam Street Adelphi, 1887. PPTS vol.3. archive.org.

Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*. Translated by R. M. Price. With an Introduction and Notes by John Binns. Cistercian Publications Kalamazoo, Michigan, 1991.

Daniel the Abbot, Travelogue. Ed. by C.W.Wilson (1888), *Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land, 1106-1107 A.D.* London: in PPTS, vol. 4. archive.org.

Ernoul, *Chronique*, ed. by Mas-Latrie, 1871. PPTS, archive.org.

Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127 (hereafter FC)*, trans.

Frances Rita Ryan, ed. Harold S. Fink (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 36-42.
John Wurzburg, *Description of the Holy Land*. Transl. by A. Stewart (1896). London: PPTS, vol. 12. archive.org. p. 45.

Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1869:

Saewulf, *Description of the Holy Places (1102 - 1103 A. D.)*. Transl. by Brownlow, M.A., (1892). London: PPTS, vol. 8. archive.org.

Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ Աղաւնունի (1929), «Միաբանք եւ Այցելութք, Երուսաղէմ», տպարան Ս. Յակոբեանց:

Աղաւնունի (1931), «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ», Երուսաղէմ, տպարան Ս. Յակոբեանց:

Աճառեան, Հ., (1942), «Հայ Անճնանունների Բառարան», հատոր Բ, Երեւան, Երեւ. Պետ. Համալս. Հրատարակ.:

Յովհաննիսեանց Ա., (1890, վերտպ. 1999), «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Բ հատոր:

Չորանեան Պ. Ա., (1981), «Վրացական ուղեգրութիւնները եւ նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ. Երեւան:

Պողարեան, Ն. Եպս. (1966), «Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց:

Սաւալանեանց Տ. Հ. Թ., (1931, վերտպ. 2000), «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց:

Օտար Ուսումնասիրութիւններ

Boase T.S.R., (1971), *Kingdoms and Strongholds of the Crusaders*, New York, 1971.

Bourjekian Pakrad Fr., *A sermon concerning insults and observing Sunday by Catholicos Grigor II Vkasaser (+1105)*, M.A. Dissertation, 2009.

Folda J., (1995), *The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge.

J. Wilkinson, (1977), *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*. Warminster.

Kedar N.K., *Armenian Architecture in 12th Century Jerusalem*, Asaph Studies in Art History, 3 (Tel Aviv, 1998).

Moore Elinor. A., (1961), *The ancient churches of old Jerusalem: the evidence of the pilgrims*. Constable.

Prawer J., (1976), *The Armenians in Jerusalem under the Crusaders*, In Armenian and Biblical Studies, edited by Michael E. Stone. Jerusalem: St. James Press.

Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: The city of Jerusalem; A Corpus*, vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press.

Sanjian, Avedis K., (1969), *Anastas Vardapet's list of Armenian monasteries in 7th century Jerusalem; a critical examination*, Le Museon, 82.

Setton Kenneth M., (1969), *A History of the Crusades: The first hundred years*, Vol. 1., edited by M. W. Baldwin. The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee and London.

Tarnischvile M., (1959-60), *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem (Ve-VIIIe S.)*, Corpus Script. Christ. Orient. 189, 205. Louvain.

Tchekhanovets Y., *Georgian Presence in the Holy Land in the Light of the Archaeological and Historical Evidences (4th-11th centuries)*. Hebrew University of Jerusalem. M.A. dissertation (2010).

Vincent and Abel Fr., (1914), *Jerusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*. Tome 1: Jerusalem Nouvelle.

Ծանոթագրութիւններ

1. Սաւալանեանց Տ. Հ. Թ., (2000), «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց: Էջ 986 եւ 1219: Տես նաեւ Յովհաննիսեանց Ա., (1890), «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Բ հատոր, էջ 453:
2. Յովհաննիսեանց, նշ. աշխ., Ա. Հատոր, էջ 251: Տես Աղաւնունի,

- (1929), «Միաբանք եւ Այցելութ, Երուսաղէմ», տպարան Ս. Յակոբեանց, էջ 362:
3. Սաւալանեանց, նշ. աշխ., էջ 709: Տես նաեւ Յովհաննիսեանց, նշում աշխ., Բ. Հատոր, էջ 13:
4. Սաւալանեանց, նշ. աշխ., էջ 986: Տես նաեւ Յովհաննիսեանց, նշ. աշխ. Բ. հատոր, էջ 453:
5. Պողարեան, Ն. Եպս. (1966), «Մայր Յուգակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, էջ 351:
6. Աճառեան, Հ., (1942), «Հայ Անճմանունների Բառարան», հատոր Բ, Երեւան, Երեւ. Պետ. Համալս. Հրատարակ., էջ 59-60:
7. Սաւալանեանց, նշ. աշխ., էջ 1219: Տես նաեւ Աղաւունի (1931), «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ», Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց: էջ 252:
8. Սաւալանեանց, նշ. աշխ., էջ 1230:
9. Սաւալանեանց, նոյն, էջ 1219: Տես նաեւ Աղաւունի, նշ. աշխ., էջ 252:
10. Տես Աճառեան, (1946) նշ. աշխ., հատոր Գ., էջ 10:
11. Սաւալանեանց, նշ. աշխ. էջ 1219: Տես նաեւ այս յօդուածի ծանօթութիւն թիւ 7:
12. John Wurzburg, *Description of the Holy Land*. Transl. by A. Stewart (1896). London: PPTS, vol. 12. archive.org. p. 45.
13. Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*. Translated by R. M. Price. With an Introduction and Notes by John Binns. Cistercian Publications Kalamazoo, Michigan, 1991. p. 22. Տես նաեւ Pringle, D. (1993) նշ. աշխ. էջ 169.
14. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*. Warminster, 1977. P.137. Տես նաեւ Yana Tchekhanovets, *Georgian Presence in the Holy Land in the Light of the Archaeological and Historical Evidences (4th-11th centuries)*. Hebrew University of Jerusalem. M.A. dissertation. 2010. էջ 13-14:
15. Antoninus Martyr of Piacenza circa 570 A.D., *Holy Places Visited*, trans. By Stewart A., London, Adam Street Adelphi, 1887. PPTS vol.3. page 14: Տես նաեւ Pringle D. նշ. աշխ. էջ 168:
16. Տես Pringle D. նշ. աշխ. էջ 168:
17. Տես Սաւալանեանց, նշ. աշխ. էջ 373-374: Տես նաեւ Յովհաննիսեանց, նշ. աշխ. Հատ. Ա., էջ 135:
18. Ernoul, Chronique, ed. by Mas-Latrie, 1871. (at the Internet Archive.org). Pp. 27-30. Տես նաեւ Setton Kenneth M., *A History of the Crusades: The first hundred years*, Vol. 1., edited by M. W. Baldwin. The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee and London, 1969. Page 552. Տես նաեւ Prawer J., նշ. աշխ. էջ 230: Թորոս Բ-ի Երուսաղէմ այցելութեան մասին, ոչ Սաւալանեանց ոչ ալ Յովհաննիսեանց յիշատակութիւն ունին: Այս այցելութիւնը յիշուած է միայն Էրնուլ Ժամանակագրին կողմէ:
19. Vincent and Abel Fr., նշ. աշխ., էջ. 529-558: Տես նաեւ Pringle D. նշ. աշխ. էջ 172:
20. Pringle D., նշ. աշխ. էջ 168-182
21. Ստուգեցինք հարաւային պատի քարերը եւ այդպիսի նշաններ եւ կամ տառեր չտեսանք:
22. Pringle D., նշ. աշխ. էջ 168-181:
23. Տես Kedar N.K., *Armenian Architecture in 12th Century Jerusalem*, Assaph Studies in Art History, 3 (Tel Aviv, 1998), pp. 77-91.
24. Boase T.S.R., *Kingdoms and Strongholds of the Crusaders*, New York, 1971.
25. Folda J., *The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge, 1995.
26. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1869: էջ 337-339: Տես նաեւ Prawer J., նշ. աշխ., էջ 225:
27. Տես Prawer J., նշ. աշխ. էջ 222-231:
28. Սեյիսանտ Թագուիի գերեզմանը Ս. Աստուածածնայ տաճարին մուտքէն աստիճաններէն իջած ատեն, աջակողմի մատրան մէջ կը գտնուի:
29. Զորբայան Պ. Ա., «Վրացական ուղեգրութիւնները եւ նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ. Երեւան, 1981: էջ 31-65:
30. Ուռհայեցի Մ., նշ. աշխ. էջ 326: Տես նաեւ Սաւալանեանց, նշ. աշխ. էջ 341: Տես նաեւ Յովհաննիսեանց, նշ. աշխ., էջ 130: Հմմտ. Bourjekian Pakrad Fr., *A sermon concerning insults and observing Sunday by Catholicos Grigor II Vkeyaser (+1105)*, M.A. Dissertation, 2009. Page 34.
31. Ուռհայեցի Մ., նշ. աշխ. էջ 338:
32. 1054-ին, խզուեցաւ միութիւնը Բիւզանդական կայսերական եւ Հռովմէական Կաթոլիկ եկեղեցիներուն միջեւ, ուր երկու եկեղեցւոյ պետերը զիրար բանադրեցին:
33. Ուռհայեցի Մ., նշ. աշխ. էջ 337-339: Տես նաեւ Prawer J., նշ. աշխ., էջ 225: Տես նաեւ Pringle D., նշ. աշխ. էջ 15:

34. Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127 (hereafter FC)*, trans. Frances Rita Ryan, ed. Harold S. Fink (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 36-42.

35. նոյն աշխ. էջ 337-9: Խաչակրաց Ա. Արշաւանքի ժամանակագիր եւ Պաղտին Ա. Թագաւորի ընկերակից` Fulcher of Chartres նման տպաւորութիւն կը թողու Պաղտին Ա.ի քաղաքականութեան մէջ: Տես Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127 (hereafter FC)*, trans. Frances Rita Ryan, ed. Harold S. Fink (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 36-42. : Տես նաեւ Lowe J.F., *Baldwin I of Jerusalem: Defender of the Latin Kingdom of Jerusalem (2013)*. Dissertations and Theses. Paper 1029. Pp. 10-11, 84

36. Գրիգոր Վկայատէր Հայոց Հայրապետ մնաց Երուսաղէմ մինչեւ 1102 տարւոյ սկիզբը: Տես Bourjekian P. Fr., նշ. աշխ. էջ 36:

37. Հարաւային ճակատի քառակամար գաւիթը, պետք է համարել հետագայի շինութիւն, նկատի ունենալով տաճարի հին լուսամուտներուն յայտնաբերուիլը տանիքի վերանորոգութեան ժամանակ: Բաց աստի, Էջմիածնի մատրան եւ կամ հարաւային քառակամար գաւիթն կամարները զուգահեռ չեն տաճարի կամարներուն, ինչ որ ցոյց կու տայ, որ ան հետագայի շինութիւն է:

